

bilješkama pod tekstom, koje počinju u nekoliko navrata, prema cjelinama koje su zasebno rađene. Kao da je dio o staroslavenskom bogoslužju unesen naknadno, možda na želju izdavača. Ideja nije sretna, jer se od nekoga ne može tražiti da bude i biblicist i povjesničar. Stoga u tom dijelu ima najviše omaški. Mislim da je taj dio samo opteretio i autora i knjigu, a općem razumijevanju povijesti hrvatskog lektionara nije pridonio. Uostalom, kad je riječ o staroslavenskom i o hrvatskom jeziku u bogoslužju, moramo ipak biti načistu da su u pitanju dva različita područja, koja su se katkada međusobno dopunjavala, ali i isključivala i podgrizala, dok konačno staroslavenski nije potisnut; odatle i dva različita pristupa za dvije različite knjige. U tome ujedno vidim i opravdanje za propuste u poglavlju o staroslavenskom bogoslužju.

Napomenama ne želim nipošto umanjiti vrijednost autorova napora, koji zaslužuje priznanje, pogotovo kad je riječ o rezultatima iznesenim u trećem dijelu knjige. Želja mi je samo da se izbjegnju nesporazumi koji bi mogli nastati prihvaćanjem pojedinih neutemeljenih tvrdnji. Moje su napomene nastale iz pažljiva i radoznala čitanja knjige koju cijenim, a iznio sam ih ovdje da pridonese onom istom cilju koji je i autor knjige imao pred sobom.

Josip Tandarić

JAROSLAV ŠIDAK, Studije o »Crkvi bosanskoj« i bogumilstvu. Biblioteka znanstvenih radova. Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1975, str. 400.

Ovo je prva knjiga u Biblioteci znanstvenih radova koju je pokrenula Sveučilišna naklada Liber u Zagrebu. U njoj je autor ponovno objavio petnaest rasprava o problemu »Crkve bosanske« i bogumilstvu, i to one koje su napisane od 1950—1969. Sve studije, osim jedne, zadržale su prvobitan oblik, ali se od njega ipak razlikuju po dodatnim bilješkama. U bilješkama uzeti su u obzir rezultati daljnijega rada, tj. radovi koji su se pojavili nakon svake studije, našli su se tu sa svojim novim podacima, mišljenjima i autorovim kritičkim napomenama. Samo tekst *Oporuka »gosta« Radina* dobio je nov oblik i sastavljen je od triju odvojenih tekstova — dvaju objavljenih u Slovu 17 i 18—19 i odlomka iz rasprave *Samostalna »Crkva bosanska« i njezini redovnici* kojima je dodan potpun tekst *Radinove oporuke* u latiničkoj transkripciji. To je jedini takav tekst u knjizi, jer mu autor pridaje izuzetno značenje po podacima koji pomažu da se vjerovanje bosanskih »krstjana« u koječemu točnije utvrdi. Posljednji prilog o historiografiji pitanja »Crkve bosanske« nakon 1945, koji obuhvaća gotovo četvrtinu knjige, napisan je za ovu knjigu.

Ograničenje odabranih priloga na razdoblje od 1950. pa dalje nije samo formalne naravi, već ono označuje prekretnicu u autorovu radu na području »Crkve bosanske«. Njegovi stariji radovi polaze s drugoga načelnog gledišta koje je autor napustio pošto je postala pristupačna nova

izvorna građa iz 13. st. o heretičkoj »Slavenskoj crkvi« (Ecclesia Sclavoniae) u našim krajevima i pošto je u dotada previđenoj kronici ugarskih dominikanaca iz 1259. pronašao da se heretička crkva »in Bosnia et Dalmatia« naziva »Ecclesia Sclavoniae«. Te činjenice uvjerile su autora da je teza Račkoga o dualističkom karakteru u jezgri ispravna i da mora ostati okvir daljnega proučavanja.

Knjiga je podijeljena u četiri dijela. Prvi (str. 13—108) ima ove četiri studije: *Oko pitanja »Crkve bosanske« i bogumilstva; Pitanje »Crkve bosanske« u novijoj literaturi; Današnje stanje pitanja »Crkve bosanske« u historijskoj nauci; Bogumilstvo i heretička »Crkva bosanska«*. One su izrazito historiografskog značenja u razvoju novije povijesne znanosti uopće i autorovih vlastitih pogleda. Četvrta studija zapravo je predavanje koje je autor održao g. 1957. na Tečaju za strane slaviste u Zagrebu. To je već sinteza u kojoj je »Crkva bosanska« obuhvaćena u cjelini. Autor je dao njezinu povijest povezanu s pregledom najvažnije izvorne građe, prikazao njezino uređenje i ulogu u društvenom i državnom poretku srednjovjekovne Bosne, a učenje »bosanske hereze« stavio u okvir umjerenog dualizma. U pregledu izvorne građe tu su sintetički obuhvaćeni i rukopisi potekli iz kruga »Crkve bosanske«. Pojedinačne pak autorove studije o rukopisima skupljene su u drugom dijelu knjige (111—173): *Kopitarovo bosansko evanđelje u sklopu pitanja »Crkve bosanske«; Marginalia uz jedan rukopis »Crkve bosanske« u mletačkoj Marciani; Dva priloga o minijaturama u rukopisima »Crkve bosanske«; Bosanski rukopisi u Gosudarstvenoj publichnoj biblioteci u Lenjingradu i Oporuka »gosta« Radina Butkovića (1466) kao izvor za »Crkvu bosansku«*. Treći dio (178—293) obuhvaća šest rasprava: *»Ecclesia Sclavoniae« i misija dominikanaca u Bosni; O pitanju heretičkog »pape« u Bosni 1223. i 1245; Franjevačka »Dubia« iz g. 1372/73. kao izvor za povijest Bosne; O vjerodostojnosti isprave bana Tvrtka Stjepanu Rajkoviću; O autentičnosti i značenju jedne isprave bosanskog »djeda«; Heretički pokret i odjek husitizma na slavenskom jugu*. Po svom sadržaju te se rasprave znatno razlikuju, a u kronološkom slijedu ipak čine cjelinu, jer otvaraju pogled na razvoj i ključne probleme »bosanske hereze« od 13—15. st. Četvrti dio (297—377) autorova je nova studija *Problem »Crkve bosanske« u poratnoj historiografiji*. Knjiga završava bibliografijom literature (379—387) i kazalom imena (389—400). Sadrži uz to izbor priloga u boji iz bosanskih rukopisa. Time je istaknut njihov osebujan likovni ukras. U izbor su uvršteni i najvažniji zapisi iz rukopisa i oporuka »gosta« Radina, pa zahvaljujući tome, pred nama su domaći izvori o »Crkvi bosanskoj«.

U potonjoj studiji J. Š. kritički pretresa poslijeratnu literaturu o »Crkvi bosanskoj«, među ostalim osobito radove A. Solovjeva, D. Kniewalda, A. Babića, S. Ćirkovića, M. Miletić, D. Mandića, M. Loosa, D. Dragojlovića i F. Šanjeka. Solovjev je od g. 1947. na osnovi široko zahvaćene problematike i s dobrim poznavanjem izvorne građe pronađene nakon Račkoga nastojao njegovu koncepciju učvrstiti novim dokazima. Rješavao je najrazličitije probleme, otkrivao u njima do tada ne-

poznate podatke, prema kojima se nije uvijek odnosio s dovoljno kritičnosti i skepse. To se osobito odnosi na tekstove »Crkve bosanske« na koje je Solovjev položio težište u svom dokaznom postupku o njezinu dualističkom karakteru. Njegova rasprava *Vjersko učenje bosanske crkve* (1948) u diskusiji o »Crkvi bosanskoj« stekla je čak značenje jednog od kamena međaša u povijesti toga problema po tobožnjim dualističkim elementima u bosanskim rukopisima. U promjenama teksta na nekim mjestima u bosanskim ev. Solovjev je vidio patarenske (bogumilske) osobine, kao npr. u izrazu *izide* umjesto *rodi se* (Mt 1), *inočedy* umjesto *edinočedy* (Iv 1, 14 i 18) za Krista kao sina božjega; zatim *inosuštny* za kruh svagdašnji u Očenašu, pridjevanju »sveti« samo Ivanu od četvorice evanđelista, nadomještanju portreta evanđelista isključivo simbolima. Te bi osobine zapravo bile izraz »docketizma« prema kojemu je Krist čudesno izašao iz Marije; mističnog tumačenja Očenaša; umjerenog dualizma, koji smatra da je Krist mlađi sin božji, izbjegavanja slikanja svetaca i zamjene slika simbolima, naročito kulta sv. Ivana. U *Radosavljevu rukopisu* Solovjev je našao (kao i Rački) »kratku patarensku 'misu'« koja se poklapa s obredom maloazijskih fundagiagita i francuskih katarata, a u fragmentu pak *Batalova ev.* popis prvih »redovnika bosanske crkve«, koju je organizaciju, kako on misli »krajem XII vijeka osnovao Rastudije, zaderski građanin rodom iz Apulije«; »tri imena tih redovnika — učesnika akta odricanja od patarenske hereze na Boljinom polju 8. aprila 1203«, popis navodnih bosanskih djedova od kraja XII do kraja XIV st. Nedualističke osobine iluminacije *Hvalova zbornika*, napose slike svetaca, Solovjev je označio kao »jedinstven slučaj u bosanskoj duhovnoj književnosti«, koji je »plod kompromisa 'dvovjerca' Hrvoja s katoličkom crkvom«.

Solovjevljeve tvrdnje o dualističkim elementima u bosanskim rukopisima potaknule su prof. Šidaka da provjeri njihovu ispravnost na samim rukopisima. Iz toga su rezultirale rasprave navedene u drugom dijelu knjige (prvi put objavljene u pojedinim brojevima *Slova*). U istraživanjima je autor otišao mnogo dalje od prvotne namjere, tj. zahvatio je pojedine rukopise od utvrđivanja njihove provenijencije i jezika do njihove daljnje sudbine i likovnog ukrasa. Studijama o *Kopitarovu ev.* i *Mletačkom zborniku* obogatio je bosansku srednjovjekovnu književnost sa dva vrijedna rukopisa, jer je utvrdio njihovo bosansko podrijetlo. Što više — utvrdio je srodnost *Mlet* i *Hval*, koja se očituje u zajedničkim tekstovima, u istom rasporedu i podjeli zajedničkih tekstova, u bogatu likovnom ukrasu u boji. Time je opovrgao dokumentaciju Solovjeva u vezi s pokušajem da *Hval* eliminiira iz diskusije o »Crkvi bosanskoj« kao izuzetak uvjetovan nekim posebnim obzirom prema katoličkoj sredini hercega splitskog Hrvoja. Dualističkih elemenata u bosanskim rukopisima nije našao ni prof. Šidak ni drugi istraživači. Međutim u nekim glosama izgubljenog *Srećkovićeve ev.* dopušta neke dualističke elemente, ali na tome je nužno još raditi, jer se rukopis izgubio, a glose su, prema Speranskom, mlađeg podrijetla (XV—XVI st.; jezičnu analizu glosa v. ovdje, str. 213—230).

Dokazi Solovjeva što ih je nalazio u domaćim ispravama i stećcima da je »Crkva bosanska«, kao i druge dualističke sekte, zabacivala križ, taj osnovni simbol kršćanstva, nisu se održali, jer bosanske povelje i isprave imaju verbalnu invokaciju za cijelo vrijeme državne samostalnosti. Dvadesetgodišnje pak sustavno proučavanje stećaka pokazalo je da je znak križa upravo najčešći njihov ukras u svim krajevima, bez obzira na vjersku pripadnost.

Gledišta Solovjeva u cjelini je prihvatio D. Kniewald i svojim istraživanjem (Rad JAZU 270, 1949) nastojao je pokazati vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim »krstjanima« i time potvrditi ispravnost koncepcije Račkoga. Ipak nije uspio ukloniti nesklad između domaćih i protivničkih svjedočanstava, osobito »u razdoblju jednog stoljeća koje prethodi padu Bosne pod Turke« (315).

Istraživanja ukrasa na stećcima Maje Miletić daljnjim su argumentima, temeljenim na opsežnom poredbenom materijalu, učvrstila mišljenje o »krstjanima« kao pravim redovnicima (monasima) i o »gostima« kao starješinama njihovih većih manastira snabdjevenih gostinjcima (hospicijima). Temeljita filološka analiza Irene Grickat o *Divoševu ev.* (Južnoslovenski filolog XXV, 1961) koje je pronađeno istom g. 1960, potvrdila je bitne rezultate do kojih je došao prof. Šidak proučavanjem *Kop* i *Mlet*, tj. da u bosanskim rukopisima nema dualističkih elemenata. Njezin pak poredbeni studij najvažnijih bosanskih evanđelja u okviru te filološke studije prof. Šidak ocjenjuje kao dobar temelj za daljnja proučavanja bosanskih rukopisa kao zasebne cjeline među csl. tekstovima.

Najpotpuniji zahvat u problematiku bosanske hereze poslije F. Račkoga dala je knjiga franjevca Dominika Mandića *Bogumilska crkva bosanskih krstjana* (Chicago 1962), iako je nije obogatila nekom novom izvornom građom. Nadovezujući na osnovne rezultate i hipoteze A. Solovjeva i D. Kniewalda, Mandić je, »u neku ruku, dogradio njihovu obnovu koncepcije Račkoga, ali se pri tom dao u nekim temeljnim pitanjima ponijeti svojom pretjeranom sklonošću prema domišljanju, čime je okvir Račkoga opteretio novim i jalovim hipotezama« (str. 337): početak bosanske hereze prebacuje na kraj 10. st., tj. za čitava dva stoljeća unatrag; Grka Rastudija pretvorio je u »djeda« koji je pod tobožnjim utjecajem Belizmenca pristao uz radikalni dualizam i reorganizirao »Crkvu bosansku« na njegovim temeljima; čvrsto vjeruje u istinitost latinskih optužaba, itd., itd.

U ovom historiografskom prikazu obuhvaćeni su i radovi češkog bizantologa M. Loosa (dakle i knjiga *Dualist Heresy in the Midle Ages*, ČSAV 1974) i našeg mladog crkvenog historičara F. Šanjeka (i najnovija knjiga *Bosansko-humski krstjani i katarskodualistički pokret u srednjem vijeku*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1975). Obojica proučavaju »Crkvu bosansku« s osobitim obzirom na mjesto koje ona zauzima u dualističkom pokretu u cjelini ali pri tome ne polaze s istih stajališta niti tom problemu prilaze istim putovima.

Kada se zna da je problem »Crkve bosanske« jedan od najtežih i najtvrdih u našoj historiografiji i da je u posljednjih trideset godina

rijetko koji znanstveni problem privlačio toliku pažnju kao taj, onda nije potrebno isticati što znači temeljit i kritički prikaz literature što nam ga daje prof. Šidak. Knjiga *Studije o »Crkvi bosanskoj« i bogumilstvu* obuhvaća polovicu njegovih radova iz te problematike, i to one kojima se autor uklapa u okvir koncepcije Račkoga. Smatra da je »Crkva bosanska«, zahvaljujući izuzetnim prilikama u kojima je postojala više od dva stoljeća, nužno morala razviti i sačuvati neke osebuje oblike koji su je razlikovali od drugih sličnih vjerskih zajednica i da pitanje njezina učenja, upravo njezina umjerenog, odnosno radikalnog dualizma ostaje još uvijek osnovni problem. Premda su dosadašnja proučavanja bosanskih rukopisa (među njima ponajviše autorova) i proučavanja ornamentike stećaka pokazala da u njima nema dualističkih elemenata, prof. Šidak smatra da daljnje proučavanje tih spomenika nije izgubilo svoje značenje, jer neki rukopisi nisu još istraženi, pa ih istom treba temeljitije proučiti, a simboličnu ornamentiku stećaka valja još istraživati na širokoj komparativnoj podlozi. »Iako različite hipoteze otpadaju postepeno kao suvišne, ipak preostaju brojne pojedinosti koje su za cjelovito rješenje odlučne i na objašnjenju kojih će biti potrebne još mnogo uraditi. Čini se da se na kraju do sada prijašnjeg puta opet neizbježno nameće spoznaja da će težište daljih istraživanja morati još dosta dugo ležati na rasvjetljavanju ključnih pojedinosti i popunjavanju mnogih i osjetljivih praznina u izvornoj građi« (375).

Spomenimo da je paralelno s knjigom prof. Šidaka izašla i monografija *Paleografska i jezička ispitivanja o Čajničkom jevanđelju* (Matrica srpska, Novi Sad 1975) Vere Jerković. Ona, kao što naslov pokazuje, obrađuje pismo i jezik nepotpuno očuvanog *Čajničkog evanđelja*, jedinog bosanskog rukopisa koji se danas nalazi na teritoriju SR BiH! S gledišta »Crkve bosanske« rukopis doduše nije analiziran, ali se u uvodu autorica osvrće na podjelu njegova teksta. I *Čajn* ima staru podjelu na Amonijeve glave i Jevsevjeve kanone, koja je nedosljedno označena na marginama. Autorica je dala detaljan pregled mjesta gdje se nalaze. *Čajn* ima, kao i većina ostalih bosanskih evanđelja, podjelu na opširne glave, koje autorica također iscrpno donosi. U *Čajn* je provedena, doduše veoma nesistematično, podjela na *začela* i *knъсь*. U ev. po Mt rijetke su oznake *zač* i *koc* i susreću se istom poslije 1. 48. U ev. po Mk mnogo su češće, a u ev. po Lk poslije 1. 129. više ih nema.

Komparativnom proučavanju stećaka pridonosi knjiga *Богумилски надгробни паметници в Босна и Херцеговина* Ekaterine Papazove (Български художник, Sofija 1971, str. 114), koja nije zabilježena ni u knjizi F. Šanjeka ni prof. Šidaka. Ona pokazuje analogije između stećaka i ukrasa na nekim spomenicima u Bugarskoj, domovini bogumilstva. U bugarskim kamenim reljefima, koji potječu istom iz 18. i 19. st., autorica nalazi likove, simbole i motive nalik onima na stećcima (likove ljudi, životinja, mitoloških i fantastičnih bića, mnoštvo slika sunca i mjeseca u najrazličitijim varijantama). Ta analogija po autoričinu mišljenju ne mora biti u vezi s bogumilstvom, već ona pokazuje sličnost tradicije, tematike, simbola i izražajnih sredstava, pa je potrebno istražiti i pokazati do kojeg stupnja ta sličnost izvire iz zajedništva ideja i pogleda.

Za okvir dualističke koncepcije »Crkve bosanske«, u kojima se današnja istraživanja kreću, korisno je spomenuti da u hrvatskoj glagoljskoj građi ima potvrda dualističkim pričama o postanku životinjskih vrsta. U *Petrisovu zborniku* iz 1468. i *Žgombićevu zborniku* iz prve polovine 16. st. nalazi se u Pitanjima i odgovorima tekst o dualističkom stvaranju medvjeda na koji je upozorila M. Bošković-Stulli u prikazu Lixfeldove knjige *Gott und Teufel als Weltschöpfer* (Narodna umjetnost br. 10, Zagreb 1973, 442—443). Upozorila je da je tekst u *Petrisovu zb.* od središnje važnosti za objašnjenje geneze dualističkih priča o postanku životinjskih vrsta, jer je prvi nakon starofrancuskog teksta *Romana o Renartu*, a po svom sadržaju do sada nema zapažena adekvatnog primjera.

Anica Nazor